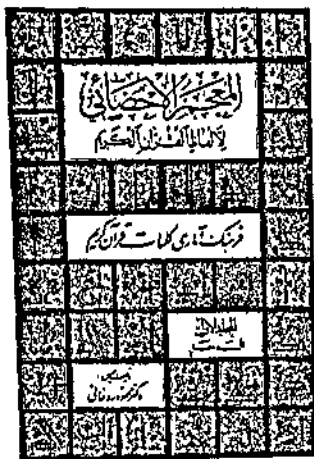

فرهنگ کلمات قرآن کریم

بهاه‌الدین خرمشاهی

۱۳۶۳ خرداد ۶۹

المعجم الإحصائي لالفاظ القرآن الكريم / فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، تألیف و تحقیق دکتر محمود روحانی، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸-۱۳۶۶، ۳ جلد.

المعجم الإحصائي لالفاظ القرآن الكريم / فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، تألیف و تحقیق دکتر محمود روحانی قرآن پژوه معاصر، فرهنگ بسامدی یا واژه‌نما، یا کونکور دانش قرآن مجید است. که کلیه کلمات و حتی حروف قرآن مجید را (۱۱۲) سوره، ۶۲۳۶ آیه، ۷۷۸۰۷ کلمه) در یک نظم سراسری الفبایی (= ابهجی / ابجی) به قرآن پژوهان و همه کسانی که به نحوی با کلمات قرآن سروکار دارند، یا می‌خواهند از طریق یک کلمه - هر کلمه‌ای که باشد از یک آیه یا عبارت قرآنی، به اصل و تمام آن آیه یا عبارت در متن قرآن کریم راه یابند، عرضه می‌دارد. این فرهنگ آماری طبعاً کشف‌الآیات [= کشف الآيات] یعنی «آیه‌یاب» هم هست. فسوق آن با المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، وضع و تدوین محمد فؤاد عبدالباقی، دو چیز است: (۱) در المعجم المفهرس کلمات قرآنی بر حسب ریشه یا ماده، سپس الفبایی کردن آنها، مرتب شده است. (۲) در المعجم المفهرس فقط اسمها و فعلها و اندکی از حرفها و ضمائر آمده است. یعنی حرفهائی نظیر «عنده» «فوق»، «بین» آمده است و بسیاری از حرفها از جمله «الذی»، «علی»، «ین»، «فی» و ضمایری چون هذا، الذی، و هو و نظایر آنها نیامده است. حال آنکه همه اینها در فرهنگ آماری، طبق نظام الفبایی آغازین - نه ماده یا ریشه - ثبت شده است. درباره فرق فرهنگ آماری با سایر معجمهائی مشابه، در سطور بعدی نیز سخن خواهیم گفت.

تا پیش از تدوین فرهنگ آماری، در تاریخ کشف الآيات سازی قرآن مجید، سه سرفصل و نقطه آغاز یا عطف مهم وجود دارد: (۱) تدوین آیه‌الآیات فرقانی، که طبق نوشته و معرفی دکتر محمود روحانی، مؤلف محترم فرهنگ آماری، در جلد اول [= مدخل]، ص ۶۶۲، اولین کشف الآيات قرآن مجید در جهان اسلام است. این اثر تألیف احمد بن محمد نیشابوری، معاصر و معاشر جامی است که کار خود را در سال ۸۸۵ ق. آغاز کرده و در سال ۸۹۱ ق به اتمام رسانده است. (۲) تألیف نجوم الفرقان فی اطراف القرآن

(کونکور دانش عری قرآن)، به کوشش گوستاو فلرگل اسلامشناس و قرآن پژوه آلمانی است که در سال ۱۸۲۲ م. در لایپزیک منتشر شده و بعدها بارها به انواع صور تجدید طبع یافته است. (۳) تدوین المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، اثر محمد فؤاد عبدالباقی، فهرست نگار و فرهنگ‌نویس معروف معاصر عرب، که اثری خوش تدوین و تستاً آسان یاب و پاسخگوست و به انواع قطعه‌ها و شکلها و رنگها (از جمله با رنگ سرخ چاب کردن مدخلها و مواد اصلی، شبیه به المنتجد) در جهان اسلام و ایران به طبع رسیده است و اخیراً آن را در ایران به ترتیب الفبایی آغازین نیز مرتب کرده و به طبع رسانده‌اند.

مؤلف فرهنگ آماری این سه اثر و ۱۹ اثر دیگر، جمعاً ۲۲ فقره از این کشف الآيات‌ها را در مجلد اول کتاب حاضر تقدوم معرفی کرده است. به بیان دقیقتر در مجلد اول کتاب [= مدخل]، صفحات ۴۹ تا ۱۰۱، شش «معجم مفهرس» یا «فهرست الفاظ» یا به طور کلی واژه‌نما یا آیه‌یاب را از نظر «تفایض و اشتباهات آماری، اشتباه در تعیین وضع الفاظ، عدم تطبیق لفظ با آیه ذکر شده، الفاظ کسری، الفاظ تکراری و اضافی، نارسایی در

ترتیب الفبایی الفاظ، عدم تطبیق فراوانی ثبت شده با تعداد آیات یا مواضع الفاظ، اشتباه در تعیین مکی و مدنی الفاظ، عدم تعیین مکی و مدنی الفاظ، و اشتباهات چاپی» به تفصیل و دقت بررسی و نقادی کرده، و در پایان مدخل همین شش فرهنگ یا فهرست را همراه با ۱۶ فرهنگ یا فهرست دیگر، و جمعا ۲۲ کشف آیات را که مهمترین کشف آیاتهای قرآن از قرن نهم تا چهاردهم هستند و در سراسر جهان اسلام تدوین شده‌اند، با ارائه تصویرهای متعدد و گاه رنگی از صفحه عنوان و سایر صفحات آنها معرفی کرده است.

فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، چنانکه گفته شد در سه مجلد است. مجموعاً در اندکی بیش از ۲۶۰۰ صفحه در قطع وزیری. جلد اول مدخل نام دارد و اشاره‌ای به محتویات آن کردیم، و باز خواهیم کرد. جلد دوم و سوم بدنه اصلی فرهنگ یا فهرست واژه‌نمای دکتر روحانی را تشکیل می‌دهد.

مشخصه اصلی این فرهنگ، الفبائی (= اجدبی / ایشی) بودن آن است. یعنی حروف اوایل کلمات را مناسبتاً قرار داده است، نه ماده یا ریشه را. مثلاً کلمه «بارق» را در این فرهنگ باید در «الف» و با ملاحظه حرفهای بعدی یعنی «ب»، «الف»، «ه» و به ترتیب حرفهای دیگر جست و جو کرد، نه در «برق». همچنین «استبرق» را نیز در «ه»، «س»، «ت»... نه در «برق». یا تمام افعالی را که در باب استعمال است مثلاً استجابوا، استجارك، فاستجنا، استحوذ، استخلف و غیره را باید در «ه»، «س»، «ت»... الخ جست و جو کرد، نه در ریشه آنها که به ترتیب «ح و ب»، «ج و و»، «ح و ب»، «ح و ه»، «خ ل ف» است.

علت انتخاب نظام اجدبی یا الفبایی حروف آغازین کلمات، گرایش قاطبه مسلمانان یا اسلامشناسان غیر عرب در عصر جدید به نظام الفبایی آغازین است. چنانکه انتشار المجدبالاجدبی در دوسه دهه پیش حاکی از این نیاز و پاسخگوی آن بود. در میان ۲۲ کشف آیاتی که به آنها اشاره کردیم، دوسه تا به همین ترتیب اجدبی / ایشی است. البته خود عربها نیز در حدس زدن و بازیافتن ریشه اصلی کلمات، مشکلاتی دارند، و اگر از علم صرف و اشتقاق بهره کافی برده و آموزش لازم را هم دیده باشند، باز از

اختلاف و اشتباه مصون نخواهند بود. چنانکه حتی فرهنگویسان و قراهم آوردگان کشف آیاتهای مختلف قرآن که بر اساس ماده و ریشه عمل کرده‌اند، در بسیاری موارد اختلاف نظر دارند، و آقای دکتر محمود روحانی در «مدخل» فرهنگ آماری فصلی دارند به نام «فهرس الالفاظ المختلف فی موادها» جلد اول، ص ۵۸۲ تا ۶۲۵، و در این چهل و چند صفحه «نظرات متفاوت صاحبان معاجم [= ده معجم] را درباره مواد بعضی الفاظ» به ترتیب و تفصیل یاد کرده‌اند. مؤلف فرهنگ آماری انگیزه تدوین و نیز انتخاب این شیوه را چنین شرح می‌دهد:

مرسی معجمهای قرآنی موجود نشان داد، مرجع اطمینان بخشی که کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن را دربرگیرد و در عین حال برای گروههای بیشتری قابل استفاده باشد وجود ندارد. در جریان تجربه نیز دیده می‌شد که آشنایی اکثریت افراد جامعه با معجمهای قرآنی و طرز استفاده از آنها، بویژه معجمهایی که بر اساس ماده کلمات تنظیم شده، بسیار ناچیز است. همین ضرورتها نظر مؤلف را به تدوین معجم نوینی جلب کرد که دربرگیرنده کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن بوده و با روشی ساده تنظیم شده باشد... (پیشگفتار، ص سیزده)

چنانکه بیشتر اشاره شده هدف عمده کشف آیات تسهیل دستیابی به آیات قرآن است. ولی فرهنگ حاضر علاوه بر این کار، اهداف و نیازهای دیگری را نیز برمی آورد از جمله: ۱) فراوانی کلمات در قرآن و تفکیک آنها بر حسب مکی و مدنی، ۲) به دست دادن فهرست جامعی از ریشه‌های کلمات قرآنی یا ذکر تمامی مشتقات آنها (صفحات ۲۵۵ تا ۵۸۲ مدخل)، ۳) بحث در الفاظ آیات مستثنیات (آیات مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس) و به دست دادن مواضع آنها در بدنه اصلی فرهنگ آماری، ۴) تعداد کلمات آغاز شده با هر يك از حروف الفبا با ذکر مجموع فراوانی آنها، و نیز تفکیک این فراوانی به مکی و مدنی، ۵) بحث در تعداد آیات و کلمات هر يك از سوره‌ها، ۶) بحث و بررسی تعداد آیات و کلمات قرآن در مآخذ دیگر، ۷) تعداد نام سوره‌ها به تفکیک مکی و مدنی، ۸) احصاء دقیق لفظ جلاله (الله) در قرآن که نشان می‌دهد تزجینالانگیز رشادخلیفه درباره اعجاز عددی قرآن که بسیاری از آیات یا کلمات، از جمله لفظ «الله» را، مضری از ۱۹ (تعداد حروف بسم الله الرحمن الرحيم که اساس تز و محاسبات او قرار گرفته است) می‌دانست، یعنی تعداد کل کلمه الله را در سراسر قرآن ۲۶۹۸ (= ۱۹×۲۴۲) جلوه می‌داد درست نیست و مؤلف فرهنگ آماری با حوصله و همت شگرفی

التسلسل (شماره ردیف)، ۲) اللفظة (کلمه قرآنی که به ترتیب الفبای آغازین درج شده است)، ۳) العدد (نشان دهنده اینکه يك کلمه چند بار در قرآن به کار رفته است)، ۴ و ۵) التفصیل: المکی / المدنی (تعداد استعمال يك کلمه در قرآن با بیان اینکه مکی است یا مدنی)، ۶ و ۷) الموضوع: السورة: الآیه (المکی) // السورة: الآیه (المدنی) (تعیین اینکه آن لفظ یا کلمه قرآنی در کدام سوره به کار رفته و آیا مکی است، یا مدنی، یا از مستثنیات است) و ۸) المادة (که ریشه - غالباً سه حرفی - کلمه قرآنی را نشان می‌دهد). مؤلف برای تدوین این فرهنگ که دقیقترین، کاملترین، آسان‌یاب‌ترین و خوشحساب‌ترین واژه‌نمای قرآن کریم است، حوصله و همت والایی به خرج داده است. ۱۲ سال (۷ سال برای تحقیق و تدوین و ۵ سال برای آماده‌سازی چاپی و چاپ و نمونه‌خوانی و نظارت بر کلیه مراحل نشر) از عمر گرانباه را صرف گرامی‌ترین خدمت به اسلام و مسلمانان و اسلامشناسان و قرآن پژوهان کرده است.

مؤلف یازده مرحله تدوین این فرهنگ را به شیوایی شرح داده است که در اینجا اختصاراً فقط به عنوان آن مراحل اشاره می‌شود: ۱) انتخاب قرآن مأخذ (که المصحف المیسر است)، ۲) مقابله و تطبیق قرآن چاپ فولکل با المصحف المیسر (زیرا در قرآن چاپ فولکل فاصله بین کلمات به اندازه لازم و کافی است و این فاصله در بین کلمات سایر قرآنهای چاپی از جمله المصحف المیسر وجود ندارد، لذا مؤلف پس از این تطبیق و آماده‌سازیهای دیگر وارسی شماره آیات، تمام کار خود را بر نسخه قرآن فولکل متمرکز کرده است)، ۳) شمارش کلمات: الف) شمارش مستقیم (کلمه‌شماری)، ب) شمارش غیرمستقیم (شمارش کلمات مشتق و غیرمشتق)، ۴) تنظیم فیشهای الفبایی الفاظ، ۵) تفکیک الفاظ بر حسب مکی و مدنی، ۶) تعیین مواضع کلمات، ۷) کنترل آماری تعداد و مواضع الفاظ، ۸) ثبت ماده کلمات، ۹) ثبت اعلام قرآن، ۱۰) آمار کلمات مشتق از هر ماده، ۱۱) آماده کردن دستنویسها. ناگفته نماند که مؤلف محترم «روش استفاده از معجم حاضر» را در فصلی به همین نام (مدخل، صفحات ۱۲۲ تا ۱۲۳) به روشنی شرح داده‌اند.

شناخت مکی و مدنی یکی از علوم دهه دوازده گانه قرآنی علم شناخت مکی و مدنی است. قوماً به حق معتقد بودند که این علم همانند علم اسباب (شأن) نزول، به کلی نقلی و موقوف به اخبار صحابه و تابعین و محدثان و مورخان است و عقل و اجتهاد را در آن راهی نیست. در عصر جدید بعضی از قرآن‌شناسان، از جمله تولدک، و بعضی از قرآن پژوهان مسلمان، ذوق و دژیهای در شناخت مکی و مدنی به

خرج می دهند شاید زمینه‌ای که به این ذوق و روزها و اجتهادات شخصی میدان داده است این باشد که اتفاق نظر و اجماعی بین مفسران و قرآن پژوهان قدیم و جدید دربارهٔ مکی یا مدنی بودن یکایک صدوچهارده سوره وجود ندارد، لذا ایان می‌گویند از قراین دیگر، جز شواهد نقلی، سود جویند و فی‌المنال با استمداد از سبک‌شناسی و سایر پژوهش‌های زبان‌شناسی و واژه‌شناسی آن شل‌ها یا تردیدها را بر طرف سازند.

قرآن پژوهان به‌ویژه مفسران از همان صدر اول تا عصر حاضر به تعیین یا بازشناسی مکی و مدنی اهتمام و علاقه داشته‌اند. در میان مفسران بزرگه اعم از شیعه یا سنی، فقط طبری است که در تفسیر خود متعرض شناخت مکی و مدنی یا ذکر مکی یا مدنی بودن سوره‌ها و آیات نشده است. ترجمهٔ فارسی تفسیر طبری - که به غلط به ترجمهٔ ملخصی از تفسیر جامع‌البیان طبری معروف شده، و در واقع ترجمهٔ آن نیست، و از منابع دیگر فراهم شده است - در مقدمه فهرستی از سوره‌های مکی و مدنی داده است. بقیهٔ مفسران بزرگ از جمله شیخ طوسی، شیخ طوسی، شیخ ابوالفتح رازی، میبدی، زمخشری، قرطبی، فخر رازی، ابن کثیر، بیضاوی، سیوطی، ابن عماد، آلوسی، اسماعیل حقی، شوکانی، فیض کاشانی، تا برسد به قاسمی - علامهٔ شام - و شادروان علامه طباطبائی همه دربارهٔ مکی یا مدنی بودن سوره‌ها یا آیات بعضی از سوره‌ها، به درجات مختلف، به اجمال یا تفصیل بحث کرده‌اند. در اینکه مکی و مدنی ناظر به مکان است یا زمان، یعنی امری تاریخی است یا جغرافیایی، بین قرآن پژوهان بحث و اختلاف نظر است، اما بهترین قول - که آقای دکتر روحانی هم در کتاب حاضر برگزیده‌اند - این است که مکی و مدنی امری ستوی و زمانی است و سوره‌ها یا آیات مکی یعنی آیات و سوره‌های نازل در پیش از هجرت؛ و مدنی یعنی سوره‌ها یا آیات نازل در ایام هجرت یا پس از هجرت.

زورکی در برهان فقط یک فایده برای شناخت مکی و مدنی قائل است و آن بازشناسی ناسخ و منسوخ است (البرهان، ۱۸۷/۱). سیوطی یک قدم فراتر رفته است: «باز فواید شایسته‌ترین مکی و مدنی این است که با این فن تشخیص می‌دهیم کدامیک از آیات پیشتر نازل شده و کدامیک دیرتر. زیرا ممکن است آیات مدنی ناسخ و یا مخصوص حکم آیات پیشین باشند بنا به گفته

کسانی که آیات مدنی را مخصوص می‌دانند» (ترجمهٔ الاثقان، ۲۵/۱). زورقانی یکی از قرآن پژوهان و متخصصان علوم قرآنی در عصر جدید، پس از ذکر فوایدی که دامنش پیشین یاد کرده‌اند، دو فایدهٔ دیگر نیز برای آن قائل شده است: ۱) معرفت تاریخ تشریح و تدرج قانونگذاری اسلامی. ۲) وثوق پیدا کردن به قرآن و به اینکه به دست ما سالم و مصون از تغییر و تحریف رسیده است (مناهل‌العرفان، ۱/۱۸۸). می‌توان فواید دیگری نیز برای شناخت مکی و مدنی پیدا کرد. یکی از اهم آنها یافتن مبنای قضاوت در مواردی از تاریخ صدر اول اسلام یا سیرهٔ نبوی است که به نحوی با آیات قرآن ارتباط داشته باشد، و نظایر آن.

مؤلف فرهنگ آماری اعتنا و اهتمام شایسته‌ای به شأن بازشناخت مکی و مدنی کرده است، و چنانکه اشاره شد پنجمین مرحله از مراحل یازده‌گانه در سیر تکوین و تدوین این اثر، تعیین مکی و مدنی و آیات مستثنیات بوده است. چنانکه اشاره شد مؤلف در سراسر بدنهٔ اصلی فرهنگ، به مکی یا مدنی بودن هر کلمه تصریح دارد. آیات مستثنیات را هم در جدول‌های ۱۸ و ۱۹ و هم در بدنهٔ فرهنگ با دو علامت نشان داده است. آمار دقیقی همراه با جدول از سوره‌های مکی و آیات و کلمات آن، و نظیر آن از مدنیت به دست داده است. «ضابطه‌ای [بلکه ضوابطی] برای تشخیص آیات مکی و مدنی» (مدخل، ص ۶۲۷ تا ۶۲۷) یاد کرده که بسیاری از آنها تازگی دارد. از جمله اینکه چند گروه کلمه یا ریشهٔ اسم و فعل یا اعلام خاصی از قرآن ارائه کرده‌اند که اگر در هر آیه‌ای یکی از آنها یافت شود، آن آیه مکی (پیش از هجرت) است. و چند گروه کلمه یا ریشهٔ اسم و فعل یا اعلام خاص دیگری یاد کرده‌اند که اگر یکی از آنها در آیه‌ای باشد آن آیه مدنی (پس از هجرت) است. سپس طبق همین شیوهٔ تحقیق که تازگی دارد و نتیجهٔ کاربرد روش دقیق آماری ایشان است، فهرستی مفصل و مرتب از الفاظی که «آیات مکیه» آنها را دربردارد به دست داده‌اند؛ یا به همین ترتیب فهرستی از الفاظی که «آیات مدنی» آنها را دربردارند.

حق این است که جای یک چنین فرهنگ آماری، که با اسلوبی بسیار دقیق و علمی و اعتماد انگیز و احترام‌انگیز تدوین شده است، در عالم مراجع قرآنی و قرآن پژوهی خالی بود. هر وقت، چاپ و صحافی شکل کتاب، از کادربندی به کار آبی فیروز‌آبی برای جدولها و کادربندیهای سراسر کتاب به کار رفته، تا اعرابگذاری دقیق، تا انتخاب ترجمه‌های تزیینی و آستر بدرقه و روکش خوش‌طرح چلند و ظرایف دیگر همه حاکمی از چاپ‌شناسی و حسن سلیقهٔ مؤلف دانشمند و روشمند و ناشر کارداران این اثر است.